

ԿՐՕՆԵԿԱՆ, ՊԵՏՄԵԿԱՆ, ԲԱՆԱՌԻՐԵԿԱՆ, ԵՒ ԲԱՐՈՅԵԿԱՆ.

ԻՒ Ժ. — ՇՐՋԱՆ Ե.

1872

ՏԱՐԻ Ե. — ՀՈՒՏԵՄԲԵՐ 31

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵԱՍՏԱՆԵՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ.

Ի յառաջարանութիւն Պատմութեան Ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյս մերոյ և Եկեղեցական կանոնաց՝ կարգելք զընդարձակ տեղեկութիւնս յաղագս Ժամակարգութեանց եկեղեցականն պաշտամանց թէ յորոց և յորում ժամանակի և որպիսի կարգաւորութիւնք աւանդեցան, որովք արդ լրացեալ անթերի կատարի ժամերգութիւն Մատուած պաշտութեանս մերոյ:

Ո՛չ ուրեք ի զիրս մերոցն դտանեմք զեկեղեցական կարգաւորութեանց պատմութիւնս ո՛չ պատմադրաց Աղգիս, և ո՛չ Հարց Եկեղեցւոյ մերոյ, յայտնի նըշանակեալս ի նոցունց և յորում ժամա-

նակի աւանդեալս, եթէ յորոց ի սրբոց Հարց ո՞ր կարգ պաշտամանց և ժամակարգութեանց կանոնաւորեցան յԱկեղեցւոջ Հայաստանեայց. և թէ որպիսի կարգաւորութեամբ պաշտէր ժամերգութիւն յառաջնոց դարուց քրիստոնէութեանս մերոյ յառաքելոց անտի նախաւորաւորչացն մերոց սրբոցն Թադդէոսի և Բարդուղիմէոսի, յորոց ընկալաւ Հայաստանեայցս Եկեղեցի զՔրիստոնէական Հաւատս մինչև ցտուրն Պարիզորիոս Առաւորիչն մեր, և անտի ցտուրբ Թարգմանիչն մեր կարգաւորիչս եկեղեցական կարգաց և պաշտամանց ժամերգութեանց հինգերորդ դար քրիստոնէութեան:

Եկեղեցական պաշտամունք այսոցիկ ժամանակաց անյայտ են պատմաբանից և եկեղեցական Հարց մերոց, այն զե և չուրեմք իսկ աղգային մատենագիրս ժամանակակիցս այսոցիկ նախնի դարուց քրիստոնէութեանս մերոյ, այլ միայն՝ յիշատակ

շինութեան տաճարաց ինչ յառաքելոց անտի ի Հայաստան *), ձեռնադրութիւն յաջորդաց նոցին յԱպիսկոպոսութիւն, և կանոնաց ինչ ի Թաղդէոսէ՝ որպէս յեկեղեցական կանոնադիրս մեր առանց յայտնի նշանակութեանց եկեղեցական կարգաց ժամերգութեանց, որովք յայտ է թէ Վրիստոնէական Աստուածապաշտութիւնք ազգիս կատարէին առ Աստուած:

Իայց այս յայտնի ցուցանի ի գործոց թարգմանչացն, զի սուրբն Մեսրոպք որ քարոզէր ի Ղողթն (Սիւնիս), ընթեռնոյր հաւատացեաց զԱստուածաշունչ զիրս (և մեկնէր) Յոյն և Ասորի լեզուաւ, և ոչ սակաւ աշխատութիւն կրէր ի մեկնել նոցա յազազս չինելոյ տակաւին հայկական գրոց. որով հաւաստել մարթ է, եթէ այս կարգ էր յԱռաքելոց ժամանակսն և ցտուրբն Ղարիգոր և մինչ ի թարգմանիչն մեր եկեղեցական պաշտամանց ի Հայաստան:

Եթէ ճրպիսի կարգաւորութիւն գոյր եկեղեցական պաշտամանց և յաւուրս Արքայն Ղարիգորի, ոչ գրեն նոյնպէս ժամանակակից մատենադիրք մեր. բայց ի կառավարութիւն վիճակի հովուապետու-

(*) Խորենացին յԵրկրորդ Գիրս իւր. գլ. 30. վկայէ շինել Թաղդէոսի առաքելոյ յԵղեթա գեկեղեցի, որ ապա նուիրեցաւ յանուն սուրբ Աստուածածնի: Յաղագս Բարդուղիմէայ նոյնպէս Խորենացին ի թուղթն իւր առ Սահակ Արծրունի՝ շինել նորա յաշխարհին Անձեացեաց ի տեղին Գարնաց Քար՝ զեկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի, ուր և եղ զպատկեր նորա ի վերայ կիպարիս փայտի ձեացուցեալն յԱւետարանէն Յովհաննէ: Որպէս և յազազս ձեռնադրութեան Աղղէի և Զաքարիայ ի Թաղդէոսէ:

Թեան իւրոյ երեւի գրեալ նմին Ղարիգորի կանոն վասն զգուշութեան վիճակի իւրոյ. զի ըստ Խորենացւոյն բանի, որ յետ Ագաթանգեղոյ պատմաբանէ ազգիս, զրէ ի գիրս Բ. գլ. 9. Արիստակեայ ընդ դառնալն ի ժողովոյն Նիկիոյ, յոր գնացեալն էր հրամանաւ Տրդատայ և Արքայն Ղարիգորի և ընդ բերել նմա կանոնս քսան ի ժողովոյն Նիկիոյ, «Սուղ ինչ զլուսս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, առնա, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակի»:

Արթանէս որդի Արքայն Ղարիգորի՝ երկրորդ Ապիսկոպոսապետ Հայոց զկնի հօրն, յամի 339—340, կարգաւորեաց յեկեղեցիս Հայաստանեայց զպաշտամունս սրբոյ Պատարագին և զաւազանին խորհրդոյ մկրտութեան ըստ Եկեղեցւոյն Երուսաղէմի. զորոյ զկարգս խնդրեաց ի Մակարիոս Ապիսկոպոսէ քաղաքին սրբոյ ութն զլսովք կանոնաց, կոչեցեալ Օրհնութիւնաբեր Յուցակ՝ հանդերձ կանոնական թղթովք հաւանութեամբ ժողովոյ Ապիսկոպոսաց նորին *):

Յաւուրց սրբոյ Լուսաւորչին եղեալքն պաշտամունք Հայաստանեայց եկեղեցոյ լինէին Յոյն և Ասորի լեզուաւ այն է ընթերցուածք Աստուածաշունչ գրոց որպէս ի վեր անդր ասացաք. որ քչ միայն ի Մակարեան կանոնադրոցն է յայտնի, որ ի Յունէ թարգմանեցաւ ընդ ձեռն

(*) Որհնութեան քանի մասեալ Մակարիոս Ապիսկոպոսի՝ զնի ի կանոնադիրս Յովհաննու Իմաստասիրին մերոյ Հայրապետի. իսկ համառօտութիւն նորա ի Պատմութեան Հայոց Մ. Զամենան, Ա. հտր. եր. 422—423:

Արքայն Սահակայ, այլ և յառաջ քան զայս ևս սուրբն Մեսրոպն յուսուցանելն իւր զԱստուածաշունչ զիրս ի Վողթան զաւանի՝ ընթեռնոյր ժողովրդոց նովին լեզուօք, և Վաղար իսկ պատմաբանն Փարպեցի վկայէ՝ թէ «նաև պաշտօնք եկեղեցւոյ և կարդացմունք զրոց Ասորի ուսմամբ վարէին ի վանօրայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտիլ ժողովուրդքն այսպիսի մեծի աշխարհի յանլրութենէ լեզուին Ասորւոց, և յարքունիսն ևս չէր փոքր աշխատութիւն. զի նաև անդր օտար զրով վարէին, մանաւանդ Պարսկականաւ»:

Ժամերգութիւնք եկեղեցական պաշտամանց հիմնաւորապէս ի կարգի եղաւ ի Արքայն Սահակայ պարթեւէ, յորժամ նա ըստ Աորեանն վկայելոյ (յամի 426.) զեկեղեցական զիրս թարգմանեաց ի Յունաց ընդ Արքայն Մեսրոպեայ. յորում ժամանակի վասն ժամերգութեան որոշելով ասել զՍաղմոսն Վաւթի յամենայն աւուր, բաժանեաց ութն կանոնս, յորս յաւել և զտասն օրհնութիւնս ի մարգարէից, և զչորեալն քարոզս հանդերձ աղօթիւք՝ ի գիշերային ժամու (ըստ Իմաստասիրին Յովհաննու), զփոխաւ ւարցին յառաւօտեան ժամու, և զՄեծացուցէն ասել յաւուրս կիւրակէից. յարմարեաց և տօնս Տէրունական աւուրց և տօնս սրբոց ինչ հանդերձնոցին ընթերցուածովք և պաշտամամբք:

Սոցա երկոցունց կարգեալ և զութն եղանակաւ որ ձայնս և զերկուց Ստեղիս, արարին և զհոգեւից շարական*), սուրբն

(*) Էեղինակք Շարականաց եկեղեցական երգոց ըստ իւրաքանչիւր դարուց նոցին ժամանակաց

Սահակ զՀարցան Աւագ Շարաթուն և Վաղարու, Սուրբն Մեսրոպն զԱղուհացիցն:

Առաջին պաշտամունք ժամերգութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ըստ այսմ կարգի մուծաւ յեկեղեցիս մեր Հայկական գրով ընդ ձեռն նախաթարգմանչացն մերոց, ուստի նախ քան զնոսա, զի չէին պաշտօնք եկեղեցւոյս մերոյ և կարդացմունք զրոց ի Ղուսաւորչէն հետէ զամս իբր ութսուն և ութն ըստ վկայութեան Վաղարու, երեւի Սաղմոսն լինել Վաւթի, և պաշտամունք Պատարագի յաւուրց սրբոց Հայրապետին Վրթանիսի՝ Յոյն և Ասորի լեզուաւ:

Ապա և Սուրբն Սահակ և Մեսրոպն յետ ըստ այսմ ի կարգի դնելոյ զԺամակարգութիւն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եղին նոքա առաջին հեղինակք և հնդեցունց եկեղեցական զրեանց մերոց՝ Ժամագրքին, Տօնացուցին Պատարագամատուցին, Մաշտոցին և Շարակնոցին. յորս եթէ ոչք ոմանք յաշակերտաց նոցին և ի յետագայ Հայրապետաց աղգիս զեւնչ ինչ յաւելին և զո՞րս յայլոց թարգմանեցին, կարգադրեսցուք ի հետագայդ:

Ի լրումն Մաշտոց զրոցն, որով եկեղեցական խորհուրդքն կատարին, երանաշնորհ թարգմանիչքն մեր բերին՝ ըստ ձեռագիր պատմութեանց որպէս զնի և ի Սայր Մաշտոցին, զՎանոն Սերմնօրհնէ-

գրով ի սկիզբն տպագրեալ Շարականաց մի առ մի նշանակեալ՝ մեք զանց առնեմք կրկնել զանուանս նոցին աստէն: Բայց եթէ ի պատմութիւնս ժողովոցն դեպ լինիցին, ունիմք յիշատակել զհեղինակսն և եթ:

քի, Կալի և Հնձանի, զարարեալն Գրիգորի Աստուածաբանին՝ երեւ ի Հայս ի Նաղիանդոյ՝ Մովսէս Թարգմանիչ, զրիչ Սրբոյն Սահակայ ի Եւ ամի Կաթողիկոսութեան նորա, և յերրորդ ամի Թարգմանութեան Սրբոյն Մեսրոփայ: Օ, Կանոն Ջուր Օրհնելոյն զասացեալն Բարսեղի՝ երեւ յԱբուսաղեմայ Խոսրով Թարգմանիչ: Օ, Կանոն ապաշխարող կարգելոյ և արձակելոյ յԱւագ Հինգշաբաթի աւուր, Կիւրղի Աբուսաղեմացւոյ արարեալ ի դուռն սրբոյն Սիովնի, բերին Կորիւն և Բնձակ Թարգմանիչք: Օ, Կանոն կուսան օրհնելոյ՝ սրբոյն Կիպրիանոսի Կարգեղոնացւոյ: Օ, Ազապից Հոգեհանգստի և զՔահանայաթաղին՝ զարարեալ Ափրեմի Ասորւոյն ի Նիկովիդէս քաղաքի, երեւ Գաղբիկ Թարգմանիչ յերեքտասներորդ ամի Թարգմանութեան Սրբոյն Սահակայ: Օ, Տեառնական (զմատաղ օրհնել) և զԱղ օրհնելն՝ արարեալ է Յուստոս Ապիսկոպոսի, որ չորրորդ է Առաքելոյն: Օ, Աքեմարարէքն (կրօնաւորական հանդերձ) արար Թէոդորոս Ապիսկոպոս Պամիլիւկէայ քաղաքի՝ հրամանաւ սրբոյն Անտօնի հօրն Թէբայեցւոց:

Սուրբ Առաւորիչն մեր Գրիգոր, որպէս դնի և ի Մայր Մաշտոցին ըստ ձեռագրաց, արարեալ է զԿանոնս գրականագաց, կիսասարկաւագաց և նկարեալ եկեղեցւոյ, դուռն դնել եկեղեցւոյ և ըզնշխարս սրբոց ի հանդիստ փոխել: Բնդ այսոցիկ և սուրբն Սահակ արար զՔահանայօրհնէսն ի քսան և մի ամի Արքեպիսկոպոսութեան իւրոյ. և ի Քահանայաթաղն ևս յաւել զեօթն Աւետարանս. արար և զաշխարհաթաղն ի Քաղաքու-

ղաշաի ի (Վաղարշապատ) ի վկայարանս սրբոյն Հովսիսմեայ, զի ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցսա ինքն Սահակ հնոմն վարէին, առի, այս ինքն արարելովն Ափրեմի Ասորւոյ՝ ցհարիւր տասն և մէկ ամ:

Ըստ այսմ և այսչափ ի կարգի եղեալ Սրբոցն Սահակայ և Մեսրոփայ զգիրս Ակեղեցական օրհնութեանց՝ յանուն սրբոյն կոչեցին զայն Մաշտոց, յոր կոչէր Սուրբն Մեսրոփ:

Յետ Թարգմանչացն այսպէս ի կարգի դնելոյ զեկեղեցական պաշտամունս մեր, Գիւտ կաթողիկոս յետ Մովսէսի առաջնոյ կալեալ զաթոռն Հայրապետութեան յաշակերաութենէ Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոփայ ի հասակի եօթանասուն ամաց, ըստ վկայելոյ նորին ժամանս կակցի Գաղարու Փարպեցւոյ եմոյժ բազում կարգաւորութիւնս ի ժամերգութիւնս և յեկեղեցական պաշտամունս մեր, ըստ որոյ և ի դուռն Առնի Ժամագրոց մերոց դնի յետ Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոփայ կարգաւորեալ զայն և Գիւտայ և Մանգալունւոյն Յովհաննու, այլ թէ որ ազօթք իցին նորա կամ մաղթանք և կամ քարոզք, չիք յանուանէ յիշատակեալ:

Իսկ սուրբն Յովհան Մանգալունի՝ որ ի Կաթողիկոսութեան իւրում յաւել յինքենէ ի ժամագիրս կարգաւորեալս ի Սրբոյն Սահակայ, զորմէ ունիմք գրել ի ներքոյ, յաւել ի Մաշտոց զիրան ըստ վկայութեան Յովհաննու Խմաստասիրի, զՀիմնարկէք եկեղեցւոյ, զԱկեղեցի օրհնէք, զսրբել տաճարի, Ակհոյ և մաղղմայի և հանդերձի, սպասու, աւագան և մկրտութիւն առնել, Խաչ օրհնել և պսակ դնել, զորոց ամենեցուն քարոզս և ա-

ղօթանին արար Մանդակունի սուրբն Յովհանն:

Սա ըստ վկայելոյ Խմաստասիրի՝ ի գիշերային պաշտամունս ժամերգութեան յառաջագոյն կարգաւորեալս ի Սրբոյն Սահակայ, որոյ սկիզբն լինէր Տէր զէ Բաղդասարացեալ չորիւք զլսովք Սաղմոսաց՝ երրորդաւն, ութսներորդ երրորդաւն, հարիւրերորդ երկրորդաւն, և հարիւր քառասներորդ երկրորդաւն, զհետ սոցա կարգեաց սա զսոցին քարոզն Օգարթուցեալքս ամենեքեան, և զաղօթս Օքէն զոհանսմք և վնորին հանգիստն՝ Վայեաց Տէր բարերարն:

Առաւօտեան ժամերգութիւնն որպէս տեսանի ի վերն, ի սրբոց Թարգմանչացն էր կարգաւորեալ. ուր զինի Հարցին, Ողորմեային և Տէր երկնիցին՝ երգէին ըզֆառք ի բարձունս*), և ապա զկցորդ Սաղմոսն ըստ իւրաքանչիւր աւուր, որպէս որոշեալն է. սակա որոց և եղ կանոն Սուրբն Սահակ, զի կարգեալ Սաղմոսերգութիւնքն անխափան կատարեսցին յեկեղեցոյ. Կանոն Գ. Ս. Սահակայ:

Սկիզբուցէ յաւուրս Կիւրակէից միայն կանոնեալ էր ասել Սրբոյն Սահակայ զինի Հարցին. բայց նախ քան զԽմաստասէրն երևի հասարակեալ այս կանոն:

Իսկ զՍուրբ Աստուածն ասել յառաւօտու և յերեկոյեան պաշտամունս ժամերգութեանց՝ դատենմք առ սովաւ յիշատակեալ. զոր զինի ամենայն պաշտամանց երգէին ի դէմս Որդւոյ հանգերձ

խաչեցարիւ. զի յիննևառաներորդ զըլուխ կանոնաց իւրոց ասէ Խմաստասէր հայրապետս. «Երեկոյինս և յառաւօտինս զինի ամենայն պաշտամանց արժան է նուագել զՍուրբ Աստուածն, յորմէ զերկու ինչ իմանամք, մի՝ զի առ սորին ժամանակօք զոյր հակառակութիւն յամենայն օր երգել զՍուրբ Աստուածն, և երկրորդ՝ մինչև ցաւուրս սորա առաւօտեան և երեկոյեան ժամերգութիւնք մինչև ցՍուրբն Աստուածն միայն էին, զի զինի ամենայն պաշտամանց ասէ, արժան է նուագել զՍուրբ Աստուածն:

Յետ Սուրբ Աստուածին յառաւօտեան ժամերգութեանն՝ ապա զԵրևադային Սաղմոսն «Եզդիցի անուն Տեառն», ասէին ըստ դասուց վերաձայնութեան, զոր կարգեալ է, ասէ Խմաստասէրն՝ Տեառն Եզդի Հայոց Կաթողիկոսի, և ի ժամանակաց նորա սկսեալ են ըստ նորին վերկայութեան ի կանոնն ԻԳ:

Իսկ ի պաշտաման երեկոյեան ժամերգութեանն՝ Խոնարհեցո՝ ասել նախ քան զԱպրեցոն՝ յաւելեալ է ըստ նորին զրելոյ ի կանոնն ԻԳ, Ներսիսի Հայոց Կաթողիկոսի, չէ յայտ եթէ ո՞ր Ներսէս իրցէ, երկրորդն կոչեցեալ Աշտարակցի, եթէ Շինոզն. ուր ըստ դասուց վերաձայնութեամբն ասել՝ իմանի, եթէ այնորիկ Սաղմոսք որպէս և Գլխերապաշտաման և առաւօտինն՝ դաս առ դաս նուագէին ձայնիւ, որպէս արդ զՍաղմոսն յԱւագ Շարաթու և յաւուրս Յինանց. բայց և ի Իւրդ կանոնէ նորին Յովհաննու յայտ է, թէ «Տէր զի բաղումս, կոչեցեալ չորեքին Սաղմոսք ասէին միաբանութեամբ ի թիւ խոնարհ ձայնիւ:

(*) Փառք ի բարձունս ասացեալ երգ՝ ընկալեալ եղև ի Ժող. Եփեսոսի. Ը. զլ. Պատմ. Ժողովոցս:

Եւ յոքիկ ժամակարգութիւնք պաշտամանց Եկեղեցւոյս մերոյ՝ մինչև ցՅովհան Խմատաւանք, և այսքան՝ մինչ ցութերորդ դար քրիստոնէութեան, իսկ անտի մինչև ցՇնորհալին մեր՝ Երեսէս ցդարն երկօտասաներորդ՝ ոչ ինչ աղօթք կամ մաղթանք և քարոզք յանուանէ գտանին հեղինակեալք ի ժամերգութիւնս մեր բաց յերգոց շարականաց, զորմէ ստորև, իսկ Թադաւորքն կամ Ելէլուք կարգաւորեալք ի ժամերգութեան առանց անուան հեղինակի, այնոքիկ որպէս հաւաստի երևի, ի նախնի դարուց անտի հեղինակեալք են և Սաղմոսքն ալէլուք սահմանեալք յեկեղեցւոջ ի թարգմանչացն կամ ի նոցին յետագայից, որպէս և Փառք ի բարձունս, և Եւետարանք ի զիշերային ժամուս յաւուրս Պատարագի, և որք այլք ևս:

Իսկ զշարականս երգել ի ժամերգութեան ի տօնս սրբոց և ի Տէրունականս, արարեալ ի սրբոց թարգմանչաց և ի հոգեւոյս Վարդապետաց Եկեղեցւոյ հետ զհետէ գտանեմք յիւրաքանչիւր դարս գրեթէ մուծեալ յեկեղեցի մինչև ցՇնորհալին՝ Երեսէս և յետոյ ևս քան զնա, զորոց հեղինակացն ասացաք արդ ի վեր անդր ի ծանօթութեան. բայց և զւրբոյ Հայրապետիս մերոյ այսորիկ զերգս շարականաց և զայլ ասացուածսն նորս կարգեալս ի պաշտամունս Եկեղեցւոյ մերոյ դրով յանուանէ նշանակեալ յիւրաքանչիւրոց խորագիրս և մերթ ևս սկզբնատարք երգոց ինչ յառաւօտու և յերեկոյեան ժամերգութիւնս յօդեն զանուն նորա, զանց առնեմք աստէն մի առ մի գրել:

Անայ արդ բացորոշել և յաղագս կարգաւորութեան Պատարագամատուցին, որով պաշտի առ մեզ խորհուրդ սրբոյ Պատարագին. զի առ մատենագիրս մեր ոչ գտանեմք զոճով տասցեալս, եթէ յորոց որպիսի աղօթք կարգեցան ի նմին, կամ ո՞րք կարգաւորեցին զայժմու պաշտամունքս Պատարագի:

Սուրբն Վրթանէս, զորմէ գրեցաք ի վերոյ, գտանեմք յիշատակեալ, եթէ կարգաւորեաց զպաշտամունս սրբոյ Պատարագին ըստ եկեղեցւոյն Երուսաղեմի. զորոյ զկարգս խնդրեալ էր ի Մակարիոսէ ութն գլխովք կանոնաց. յայտոսիկ կանոնս յիշատակին նիւթք խորհրդոյ պատարագին՝ հաց ջերմ և բաժակ անապակ, որպէս և արդ իսկ առ մեզ, և պաշտօնեաց խորհրդոյն, իսկ զաղօթսն Պատարագամատուցին, զի ոչ յիշատակին յուսմէ՞ սահմանեալ, պարտեմք վերագրել նմին իսկ սրբոյն Վրթանիսի. որ յընդունել ըդ կանոնսն ի Մակարիոսէ, ասի, թէ յուել և ինքն ի նոյն ինչ ինչ կարգս ուղղութեան ի կատարումն խորհրդոց եկեղեցւոյ. և յըեաց պատուէր առ Եպիսկոպոսունս իւրոյ թեմին՝ յամենայն տեղեւ միօրինակ կատարել զխորհուրդսն երկիւղածութեամբ, ի կանոն ԺԵ:

Եւ Խմատաւարին Յովհաննու Օճնեցւոյ ի զիրս Յաղագս Վարդաց Եկեղեցւոյ ի գլուխն վասն մեծի աւուր Միաշաբաթին՝ գտանեմք, զի առ նորին ժամանակօք պաշտամունք պատարագին սկսանիւր յերորդում ժամու առաւօտուն՝ ի Մեսեդի ասացեալ Սաղմոսէն՝ «Տէր թագաւորեաց, վայելչութիւն զգեցաւ», յետ որոյ երգելով զերեսին սրբասացութիւնսն,

Համբառնայր սուրբ Աւետարանն, և ըզմարգարէական և զառաքելական զիրսն ընթեռնելով, ընթերցեալ ընկէր ապա Աւետարան, և ապա բարձր ձայնիւ խոստովանէին զՀանգանակն Հաւատոյ՝ տրւեալն Եկեղեցւոյ ի Նիկիական ժողովոյն:

Աստի ուրեմն իմանամք, եթէ Ժամամուտն ասացեալ պաշտամունք յետոյ ուրեմն քան զԽմաստասէրն կարգեալք են յԵկեղեցւոջ մերում ի սկիզբն պաշտաման Պատարագի նախ քան զՄեսեդին Սարմոս:

Իսկ եթէ Պատարագն անձայն պաշտիւր առ մեզ ի հնումն, յայտ ի յետագայիցն է ապաքէն յեկեղեցական անցից յերեք-տասներորդ դարու. յորոց վերայ վէճ և տարաձայնութիւնք ծագեցան ոչ սակաւ:

Այսպիսի ինչ ներածութիւնս բաւական Համարեցուք իբր ի յառաջաբան Պատմութեան Ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, կարևորացն վասն ազդիս ընդհանուր եկեղեցականաց և ժողովրդոց, որոց ի հոգւոր պէտս կատարման ընդառաջ լինին հարկաւորութիւնք եկեղեցական կանոնաց և հարկ տեղեկութեան վասն որպիսի պատճառաց նոցին զրութեանցն կանոնաց:

Ե. Արքեպիսկոպոս.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ.

(Շ-ր. և Գ-ր):

Չ-րայ (հին).

Հայկեան պատմութեան մէջ այնքան նշանաւոր և փառաւոր տեղ զբաւոյ հռչակաւոր, հինօրեայ և փարթամ քաղաքն Հայոց, Երասխ գետի եզերքին, Երնջակ և Ղողթն դաւառաց սահմանուկցութեան մէջ, որ և ամեն դարուց մէջ զլիովն անցած անցքերովն, կամ մեծագործ և անուանի բնակչաց համբաւովն ամենի հետաքրքրութիւնն և ակնածութիւնն կշարժէ:

Այս տեղ ձեռնադրեց Բարդուղիմէոս առաքեալն իւր Սոմսի աշակերտն յԱպիսկոպոսութիւն Ղողթան. այս տեղէն յառաջ եկին այնքան նշանաւոր մարդիկ, որոց ոմանք իւրեանց նիւթական կարողութեամբն մեծամեծ ձեռնարկներ ձեռնարացան, և ոմանք ազգային հանրական գործերի մէջ փայլեցան: Այս տեղ այնքան ծաղկեցաւ և զարգացաւ վաճառականութիւնն, որ Շահաբբասայ հեռատեսութիւնը զրդելով յամի 1605 անխնայ տանջանօք և չարաչար տառապակրութեամբ զաղթել տուաւ բնակիչքը միւս գաղթեալներէն զատ, Պարսկաստանի մէջ սոցա ձեռօք առուտունն ծաղկեցնելու համար: Բուն Չուղայեցւոց շառաւիղք էին և մեծանուն իշխանքն Աղարեանք ի Ռուսաստան: Ա. Լջմիածնի շինութեանց շատերը դեռ մինչև այսօր